

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В КРИМУ в 1920-х рр.

Одним з найскладніших питань розвитку будь-якої держави є національне питання, його вірне розв'язання, яке б вдовольнило інтереси всіх або переважної більшості національностей, що мешкають в цій державі.

Російська імперія була саме такою державою — країною, де мешкали представники багатьох національностей. Невірне вирішення цього питання призвело як до загибелі самої імперії, так і до поразки Білого руху під час громадянської війни. Через це більшовики, після остаточного захоплення півострова в 1920 р., мали за будь-яку ціну вирішити це питання на свою користь. На порядку денному новоствореного більшовицького Кримревкому постало питання угамування національно-визвольного руху кримських татар і процес їх «включення» в «розбудову нової держави».

Крим був територією, де мешкали представники багатьох національностей. Згідно перепису населення 1897 р. на Кримському півострові проживало 546 592 осіб¹. Події світової та громадянської воєн, а потім — влаштований більшовиками «червоний терор» внесли зміни до чисельності мешканців. Для того, щоб зрозуміти масштаби насильств, які протягом громадянської війни відбувалися на території Кримського півострова, наведемо ще одну, дуже промовисту, таблицю:

Таблиця 1

Чисельність населення в містах Криму²

№	Міста	Кількість населення у 1917 р. (осіб.)	Кількість населення у 1921 р. (осіб.)	На скільки зменшилося населення (осіб.)
1	2	3	4	5
1.	Сімферополь	89 743	79 072	10 671
2.	Севастополь	76 641	74 070	2 571
3.	Керч-Єнікале	48 893	36 276	12 617
4.	Феодосія	51 000	34 358	16 642
5.	Євпаторія	50 000	30 172	19 828
6.	Ялта	30 096	22 671	7 425
7.	Бахчисарай	21 232	12 361	8 871
8.	Карасубазар	20 000	11 977	8 023
9.	Джанкой	5 970	6 095	збільшилось на 125

Закінчення таблиці 1

1	2	3	4	5
10.	Старий Крим	11 583	5 750	5 833
11.	Алупка	7 016	3 566	3 450
12.	Алушта	9 865	5 520	4 345
13.	Вірменський Базар	4 802	2 396	2 406
14.	Балаклава	4 871	2 096	2 775
15.	Перекоп	1 574	708	866
Всього по містах		433 286	327 088	106 198

Таким чином, очевидно, що чисельність мешканців лише міст півострова за період з 1917 по 1921 рр. зменшилася більше ніж на 100 тисяч осіб.

Що стосується сільських мешканців Криму, то тут цифри людських втрат, мабуть, значно більші. Деякі уявлення щодо цих втрат нам дасть той факт, що напередодні війни чисельність населення Кримського півострова складала 652,8 тис. осіб³. Звісно, під час війни були втрати, але, виходячи з даних вищенаведеної таблиці, можна зробити певні припущення стосовно чисельності населення Криму в 1917 р. Якщо ми встановили динаміку втрат міст, то, виходячи з зазначеної цифри, можемо припустити якою була кількість втрат сільського населення Криму. Адже наприкінці громадянської війни деякі татарські села залишилися зовсім без мешканців.

Тим не менш саме татари, при всіх втратах населення, залишалися чисельно найбільшою національністю. Як доповідав у 1921 р. М. Бухаріну представник Наркомнацу РСФРР у Криму З.Булушев: «більша частина татарського населення мешкає в селах. Якщо виключити мурзаків (поміщицьке дворянство), середній прибуток цього населення нижчий середняцького. Міське населення мешкає в умовах ще гірших: завжди на околиці, в слобідках, в антисанітарних умовах, напівголодні, перебиваючись випадковими заробітками. Серед татар поширені сухоти. Шкіл мало, й вони необлаштовані. З навчальних посібників рідною мовою є тільки буквар. Мало обізнаних вчителів. ... Татарське питання в Криму — це не національне питання у вузькому сенсі слова, але питання соціальне. ... Поруч з татарами мешкають й інші дрібні народності, котрі підпали більшою або меншою мірою під вплив татар. До татаризованих народностей належать місцеві цигани, караїми, кримчаки й певною мірою кримські вірмени та греки»⁴.

Згідно з переписом 1921 р., проведеним Кримревкомом, із загальної кількості населення півострова у 772 0428 осіб, татари склали 25,9% або 186 715 осіб⁵. При цьому слід відзначити величезну різницю у складі міського й сільського населення півострова. Аналіз документів та літератури свідчить, що якщо російське населення переважало в містах (60,1% або 196 487 осіб), то татарське населення переважало в сільській місцевості, де складало 37,8% або 148 751 особу. Татарське населення переважало в південноузбережній смузі (від 71,6% до 79,3%). В степовій частині Криму татар залишилося 17,7%: там їхнє місце зайняли німецькі колоністи⁶.

Наприкінці 1920 р. Кримський обком РКП(б) утворив у своєму складі Татарське бюро, на яке поклав усю роботу з проведення національно-державної політики на півострові. Воно складалося з 23-х представників татарського народу, з яких лише 14 були членами більшовицької партії. 23–24 січня 1921 р. бюро скликало зібрання представників татарських секцій на місцях, де ухвалило рішення щодо пролетаризації села та посилення його татаризації⁷. Основними напрямками праці Татбюро стала татаризація всіх органів радянської влади, досягнення реальної економічної та культурної рівності власного народу, введення діловодства на татарську мову та ін.

Завдяки зусиллям Татбюро була створена система народної освіти татарських дітей, котра включала існування татарської секції в народному комісаріаті освіти, роботу в районних відділах освіти, створення мережі шкіл.

Тим не менш важливою проблемою в роботі Татбюро була внутріпартійна боротьба, яка розколола його на «кримських» та «казанських», а також тих і інших на «правих» (прибічників побудови територіальної автономії) й «лівих» (будівників національно-культурної автономії). Крім того, 80% татарського апарату формувалося за рахунок гірських, південноузбережних й передгірських татар (татів) на відміну від степових (ногаїв).

Однак процес вирішення в регіоні національного питання розпочався не стільки як національний, а, скоріше, як соціальний, економічний й культурний. Основними його напрямками стали: проведення нового районування, коли замість 5 повітів й двох градоначальств дореволюційного періоду були створені 7 повітів; формування радянських господарських, профспілкових та інших організацій з числа корінного населення півострова (якими в Криму були татари); формування в місцях, де компактно мешкали інші національності національних ревкомів (російських, німецьких, болгарських та ін.); «позитивне» вирішення земельного питання. Але тут більшовики припустилися стратегічної помилки, передавши націоналізовані володіння поміщиків радгоспам, ефективність яких виявилася мізерною. Це рішення відштовхнуло від нової влади бідніше селянство. Невдовзі цю помилку виправили, проте ставлення селян до більшовицької влади значно не покращилося.

В радянські часи в історіографії сформувалася думка щодо цілком позитивної діяльності Кримревкому. В дійсності це було не так. Кримревком, як надзвичайний орган влади, наробив на півострові стільки лиха, що наслідки не вдалося виправити протягом усіх наступних років існування Кримської АСРР.

Перша реальна оцінка його праці була зроблена спеціальною Повноважною комісією, що приїхала з Москви влітку 1921 р. для «виявлення дійсного стану справ в регіоні». Комісія доповіла, що Кримревком понад усіляку норму застосовував червоний терор, одним з наслідків якого стало економічне знекровлення краю. В регіоні майже повністю відсутні радянські працівники, зв'язані з місцевим населенням, котрі знають місцеві умови та правила, за якими можна найбільш успішно впливати на місцевих мешканців. Було підкреслено, що Кримревкомом проводилася невірна національна політика, котра відштовхнула татарській народ від будівництва радянської влади й поставила його в лави

ворогів цієї влади та партії. Постійна зміна відповідальних працівників в усіх органах управління створила атмосферу повної відчуженості та ізольованості влади від місцевого населення, робітників та селян-росіян і татар⁸.

Оцінюючи діяльність відділу управління Кримревкому, якій здійснював центральне керівництво адміністративними органами краю, повноважна комісія констатувала його жалюгідне й безсиле існування, відірваність від повітів і ведення самостійної роботи⁹. Підкреслювалося, що проведення районування виявилось великою помилкою, оскільки при цьому не був врахований економічний стан районів, чисельність й національний склад населення. Особливо помилковим виявилось підпорядкування Бахчисарайського району Севастопольському повіту, оскільки економічно він був пов'язаний з Сімферополем¹⁰.

I-й Всекримській з'їзд рад в листопаді 1921 р. передав усю повноту влади на півострові до рук рад. Прийнята на ньому перша Конституція Кримської АСРР скасувала всі національні й національно-релігійні привілеї та заборони, що існували раніше й запровадила рівність та право на вільний розвиток усіх національностей Криму. Державними мовами новоствореної республіки вона проголошувала російську та татарську¹¹. З'їзд проголосив продовження курсу на коренізацію, яка в регіоні, населеному переважно татарами, прийняла форму «пріоритетного вирішення татарського питання в усіх сферах життя» новоствореної Кримської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки. Це питання й у подальшому зберігало актуальність і тією або іншою мірою розглядалося на всіх з'їздах, що впроваджували курс на коренізацію.

10 лютого 1922 р. ЦВК Кримської АСРР видав наказ за підписами голови КримЦВК Ю. Гавена та голови РНК С. Саїд-Галієва «Про татаризацію радянських державних апаратів та про застосування татарської мови в установах республіки». Згідно цього наказу все діловодство в установах республіки мало перевестися на татарську мову, яка отримала статус офіційної. При КримЦВК було створено постійну комісію з татаризації радянського апарату в складі Ю. Гавена (голова), І. Фірдевса, С. Меметова, Б. Чабан-Заде та О. Дерен-Айерли. Саме на неї покладалася вся робота з розробки та підготовки будь-яких матеріалів, пов'язаних з питанням татаризації¹². Проте достатньо цікавим є той факт, що не зважаючи на офіційно проголошений перехід всього діловодства республіки на татарську мову, одночасно в цій же постанові суворо заборонялося — «у зв'язку з неможливістю встановлення контролю» — ведення нею будь-яких телефонних розмов¹³.

Всі національності, що мешкали в Криму, були залучені до праці в так званому «радянському, господарському та культурному будівництві». Так, у складі сільських рад у 1922 р. із загальної кількості в 1 485 депутатів кількість татар становила 535 осіб (36,0%), тоді як росіян та українців було 519 осіб (34,9%) та 431 депутат (29,0%) належав до інших національностей. У складі окружних виконавчих комітетів зі 135 членів татар було 34 особи (25,2%), а росіян та українців нараховувалося 86 осіб (63,7%), до інших національностей належало 15 осіб (11,1%)¹⁴.

По всьому Криму створювалися школи, де навчання проводилося рідною для дітей мовою, організовувалися національні клуби, бібліотеки, друкувалися газети. Найбільшу увагу приділялося культурно-просвітницькій роботі серед кримських татар. Так, у 1922 р. було відкрито 343 школи першого ступеня та 12 шкіл другого ступеня, де навчання проводилося татарською мовою. Створювалися спеціальні татарські технікуми (педагогічний, медичний, сільськогосподарський, мистецько-промисловий та ін.). Татарська молодь посилювалася на навчання до рабфаків та вузів.

28 квітня 1923 р. КримЦВК та РНК видали постанову, за якою вводилися обов'язкові заходи:

1). Народним комісаріатам й центральним управлінням потрібно було мати у своєму штаті особу, котра володіла б татарською мовою.

2). П'яти районним виконавчим комітетам, де був найбільший відсоток татарського населення (Бахчисарайський, Карасубазарський, Алуштинський Ялтинський, Судакський) й сільським радам, де переважало татарське населення встановити діловодство татарською мовою.

3). Народному комісаріату просвіти потрібно було вивчити питання щодо введення в школах II-го ступеня обов'язкового вивчення татарської мови.

Для реалізації поставлених завдань проводився ряд заходів: організація довгострокових курсів при оргвідділі КримЦВК для голів й секретарів сільських рад й татарських юридичних курсів при Наркомюсті; організація короткотривалих курсів при Наркомфіні, Кримському відділенні залізничного транспорту, обласній конторі Наркомзв'язку для вивчення росіянами татарської мови; створення в судових органах до 1926-го року 13 дільниць Нарсуду, двох дільниць Нарслідства, двох дільниць судового виконання татарською мовою; Наркомпросом з загального числа у 53 школи II ступеня було організовано 12 татарських, 5 німецьких й 36 змішаних; кожної доби виходила в світ газета «Ені Дунья» («Новий світ») татарською мовою і тиражем в 2 тис. примірників, а два рази на тиждень таким самим тиражем — газета «Яш Кувет» («Південна Сила») ¹⁵.

В прямій постановці проблема татаризації розглядалася на III-му Всекримському з'їзді рад, який проходив з 10 по 14 грудня 1923 р. Саме на ньому питання татаризації стало центральним. Він накреслив основні стратегічні напрямки його реалізації на багато років вперед. Виходячи з подальшої ситуації воно лише наповнювалося іншим змістом, формами й засобами впровадження.

Доповідь щодо питання татаризації на з'їзді зробив голова КримЦВКу Ю. Гавен, який, між іншим, зазначив, що висування гасла на татаризацію обумовлене трьома причинами: по-перше, тим, що татари в Криму є корінним населенням; по-друге, тим, що більшість татарського селянства є представниками бідніших верств; по-третє, тим, що міжнародна політика радянської влади, що спрямована на завоювання прихильності широких мас пригнічених народів Сходу, вимагає саме такого підходу до вирішення національного питання.

З'їзд підбив підсумки роботи по вирішенню татарського питання й прийшов до висновку, що низький культурний рівень татар, котрі працюють, обмежені кошти місцевого бюджету й мала чисельність робітників-татар не дозволили повністю виконати рішення попереднього з'їзду по вирішенню татарського питання¹⁶.

Головними напрямками коренізації стали: втягування татар та національних меншостей до рад усіх рівнів і масових організацій; укомплектування установ та організацій національними кадрами; створення мережі національних районів, а в них — національних сільських рад; створення мережі національних шкіл I-го та II-го ступеню; на державному рівні розпочався процес підготовки та перепідготовки національних кадрів, передовсім з середовища татарського населення, для чого ввели квоту на кількість місць в технічних школах, технікумах, вищих навчальних закладах до 35%; активізувалося втягування представників татарського народу до великої промисловості, оскільки на 1921 р. татарського промислового пролетаріату майже не існувало; продовжувалось впровадження комплексу заходів по створенню мережі національної (передовсім татарської) системи культурно-політичного, медичного обслуговування; розпочалося переведення діловодства в татарських національних районах (їх було створено 6) й національних сільських радах на національну мову; більш активно проводився набір до суспільно-політичних організацій (партії, комсомолу, піонерії, жовтенят) представників татарського населення, національних меншостей. Все це потребувало проведення заходів з адміністративно-територіального переустрою з урахуванням національного чинника. Для того, щоб проілюструвати це треба додати, що до початку 1941 р. в Криму було створено 26 районів, з них 6 були татарськими.

Протягом часу, що розглядається, у політиці коренізації на півострові дуже чітко можна виділити два періоди: 1921–1924 рр. та 1925–1928 рр.

Перший можна характеризувати як період, коли вирішення національних проблем йшло спонтанно, поза планом. В умовах голоду 1921–1923 рр., який в сільській місцевості забрав величезну кількість життів, головним чином у передгірській, гірській та південноузбережній частинах Криму, де переважало татарське населення, яке займалося розведенням технічних й садових культур, татарський народ загубив до 25% свого населення, передовсім його чоловічу частину. Всього, за підрахунками статистичних відомств, від голоду загинуло близько 100 тис. осіб, виїхало з півострова 19 312 осіб¹⁷. Сільське господарство втратило 13% всієї своєї чисельності. Якщо в довоєнний час сільське господарство півострова давало продукції на суму близько 60 млн. золотих рублів, то в 1924 р. лише 25,6 млн., або 42,71% довоєнного рівня¹⁸.

Особливостями цього періоду стали:

1). Боротьба радянської влади з залишками прибічників іншої, не більшовицької, влади з числа донського й кубанського козацтва, колишніх білих офіцерів, колишніх кримськотатарських ескадронців й інших груп, котрі стали на шлях партизанського руху на території півострова (так звані «біло-зелені»).

2). Боротьба з «зеленим» рухом, успіх у якій передовсім був досягнутий за рахунок проведення комплексу заходів: оголошення амністії, створення частин особливого призначення (в тому числі з частини татарського населення), проведення переговорів з керівниками загонів щодо здачі зброї (тут треба зазначити, що особливу роль в цьому відіграв майбутній голова КримЦВКу Велі Ібраїмов), проведення бойових операцій.

3). Зміна жорстких ідеологічних засобів, які діяли до революції, тобто боротьба з релігією та церковними установами, основу яких на півострові становили православна та мусульманська релігії (з 196 православних храмів було ліквідовано 50, тобто майже 25%, а з 576 мусульманських мечетей — 28 або 4,8%)¹⁹.

4). Відмові більшовиків від співробітництва з іншими політичними силами, які діяли раніше на півострові, передовсім з Міллі-Фірка, котра 27 листопада 1921 р. визнала радянську Росію першим, вірним та природним другом й союзником мусульман, проголосивши свою незгоду з більшовицькою партією не в принципах, а лише в часі, місті й засобах переходу від капіталістичного строю до колективістського²⁰.

5). Через голод та його наслідки дохід на душу населення в татарських національних районах (Судакському, Бахчисарайському) складав лише 50% від цього ж самого доходу, котрий був у змішаних районах²¹.

6). Запровадженням можливості забезпечення підтримки радам при проведенні чергових виборів в Судакському районі 52%, Бахчисарайському — 28% мешканців, котрі мали виборче право²².

7). Відкриття 348 татарських національних шкіл I-го ступеня (або 43,7% від їх загальної чисельності), 12 татарських національних шкіл II-го ступеня (або 23% від їх загальної кількості). До того майже всі вони фінансувалися за рахунок держбюджету, в той час як інші знаходилися на місцевому бюджеті або на самофінансуванні²³.

У 1924 р. позиції кримських татар в уряді Кримської АСРР значно посилювалися, адже Велі Ібраїмов зайняв посаду голови КримЦВКу, а О. Дерен-Айерли — посаду голови РНК. Але напередодні цієї події у кримському керівництві відбувся конфлікт.

Згідно з рішенням оргбюро ЦК РКП(б) від 19 вересня 1921 р., на заміщення посади голови Раднаркому в новоствореній республіці з Уфи був надісланий казанський татарин С. Саїд-Галієв. Після того, як він зайняв це місце, то розпочав масово викликати та переводити до Криму так званих «власних» людей, переважну більшість з яких складали саме казанські татари. За досить короткий час в уряді Кримської АСРР розпочалася свара між місцевими, кримськими, татарами та «прийшлими», тобто казанськими татарами. Сучасник тих подій І. Фірдевс трохи пізніше, згадуючи ці події, зазначав: «Призначення Саїд-Галієва в Крим було досить неочікуваним. Я гадаю, що коли він залишав Татарську республіку, він сам цього не передбачав. Нами очікувалося призначення Ш. Ібрагімова, який так вдало усунув кризу в складі кримського уряду й через це отримав досить великий авторитет та популярність як серед пар-

тійних, так й безпартійних місцевих працівників, й передовсім татар. Це призначення Саїд-Галієва, яке відбулося передовсім завдяки грі історичної хроніки — Саїд-Галієв був забалотований в Татарській республіці як раз в той момент, коли однорідна за своїм внутрішнім складом політика Акулова в Криму була ліквідована. І Саїд-Галієв сів на вже готове місце. Внутрішнє це призначення таїло в собі ті ж самі конфлікти й по тій же лінії, котрі відбувалися й за Акулова. Питання було лише в часі, необхідному для розгортання його лінії в новій обстановці. Для Криму ж це означало, висловлюючись грубо, «потрапити з вогню у полум'я».

З першої доби приїзду Саїд-Галієва до Криму місцеві татарські працівники стали буцімто особами другого сорту. Одразу після свого призначення Саїд-Галієв став притискувати місцеві кадри та тягнути до Криму казанських татар. Про його інтриги, котрі він застосовував проти місцевих татарських працівників, можна казати дуже багато. Полякова та Єфремова, які намагалися стримувати його, зусиллями Саїд-Галієва відізвав ЦК до Москви, після чого він повністю повірив у власну непогрішимість»²⁴.

Подібне ставлення невдовзі призвело до виникнення в кримському уряді широкомасштабного конфлікту та колективного звернення місцевих татарських працівників з листом до Москви з вимогою «відізнати з Криму Саїд-Галієва та призначити головою РНК кого-небудь з місцевих татарських працівників»²⁵. Оскільки конфлікт в уряді Кримської АСРР на кінець 1923 р. досяг небаченого розмаху в Москві вирішили задовольнити вимоги кримських татарських працівників. Тому в 1924 р. обидві ключові посади в радянському уряді й очолили представники «корінної» нації. Головою КримЦВК, як вже зазначалося вище, став Вели Ібраїмов, а головою Раднаркому Осман Дерен-Айерли. Проте, незважаючи на ці поступки, основну посаду секретаря Кримської обласної партійної організації, котра й мала реальну керуючу владу на півострові, займав росіянин. Крім того представник цієї ж національності займав посаду керівника ДПУ–НКВД.

Призначення на керівні посади в радянському уряді Криму татар призвело до поживлення процесу коренізації. Вона охопила всі сфери життя півострова.

Другий період охоплює 1925–1928 рр. й характеризується двома діаметрально протилежними напрямками. З одного боку — переходом на планове, комплексне, чітко окреслене, національно орієнтоване вирішення політичних, соціально-економічних та культурних питань. При районних партійних комітетах створюються національні секції, перш за все татарські, котрі впроваджували процес коренізації.

Голова КримЦВКу висував на керівні посади чимало татар, які представляли активну, найдосвідченішу частину кримськотатарської інтелігенції. Ця робота невдовзі призвела до того, що татари кількісно стали переважати у керівних партійних і господарчих органах. Вже у вересні 1925 р. згідно з даними щодо коренізації апарату в складі КримЦВКу татар було 32 особи, росіян — 29, німців — 3, євреїв — 1; серед членів районних виконавчих комітетів росіян було 140, татар — 42, німців — 5, євреїв — 6, вірмен — 2, болгар — 1, естонців — 2,

білорусів — 2, караїмів — 1, угорців — 1, поляків — 1; серед голів національних сільських рад було 69 росіян, татар — 54, інших — 19; у 43-х сільськогосподарських товариствах налічувалося 161 особа, з них: греків — 4, німців — 19, татар — 52, росіян — 80, болгар — 3, чехів — 1, поляків — 2, сербів — 1²⁶. У 1927 р. у складі ЦВК республіки представництво татар і росіян становило по 34,7%, євреїв — 8%, німців — 2,7%. Серед членів сільрад частка татар також була дуже високою, зрости до 37,4%. Стільки ж припадало й на росіян. Серед голів сільрад татари навіть випереджали інші національності: їхня частка становила 45,3%, а росіян — 30,5%. Проте у міських радах на росіян припадало 57%, а на татар — 12%²⁷.

А з другого боку відбулась зміна в 1925 р. правового статусу Кримської АСРР, рішуча заборона будівництва на півострові татарської національно-територіальної автономії, яку постійно й планомірно намагався побудувати голова КримЦВКу Велі Ібраїмов, за що був заарештований, засуджений та страчений²⁸.

Перелам у політиці татаризації в Криму відбувся після арешту в січні 1928 р. голови КримЦВК Велі Ібраїмова. Проте початок цієї події можна побачити ще в середині 1920-х років.

Конфлікти в середовищі кримської партійної організації з різною інтенсивністю відбувалися протягом усіх 1920-х років. Після вгамування конфлікту між місцевими більшовиками та «групою Саїд-Галієва» невдовзі розпочалися нові чвари, вже з іншим «забарвленням». У травні 1924 р. в Криму відбулася ІХ обласна партійна конференція. Під час її проведення з'явилися перші ознаки майбутніх політичних утисків та репресій. Присутній на конференції член оргбюро ЦК РКП(б) А.Бубнов виступив з доповіддю про роботу ЦК РКП(б). В ній він зазначив, що ХІІІ конференція РКП(б) засудила троцькістську платформу як дрібнобуржуазний ухил від марксизму та ревізію ленінізму. Але, за його словами, в Криму й зараз троцькісти продовжують вести свої «злочинні антипартійні, дезорганізаторські дії». Наприкінці виступу він закликав конференцію «забезпечити єдність дій обласної партійної організації»²⁹.

Конференція обрала новий склад обласного комітету партії, якому доручила «провадити непримиренну боротьбу з троцькізмом, згуртувати парторганізацію навколо ленінського ЦК РКП(б). Замість М. Уфимцева, який підтримував тих, хто вважав основою для будівництва нового життя на півострові норми людського співіснування та заперечував аграрним та етнічним «реформам» центрального керівництва, секретарем кримського обласного комітету було призначено «вірного ленінця», секретаря севастопольського райкому І. Носова³⁰. Він продовжив розпочату роботу з лав партійної організації та з радянських органів усіх «опозиціонерів»».

Велике значення в подальшому «приборканні» опозиції відіграв так званий «ленінський набір». Одразу ж після смерті В. Леніна до лав РКП(б) була включена велика кількість нових більшовиків (переважно робітничого походження). На зміну тим, хто мав власні погляди як на події минулих часів, так й на події сьогодення, прийшли нові люди. Представники «старої гвардії», які могли

собі дозволити говорити правду про те, що справді відбувалося, були новій кремлівській владі не тільки непотрібними, але небезпечними для неї.

В 1927 р. відбувся ще один, так званий «жовтневий поклик» до лав більшовицької партії. Він був організований на честь 10-ї річниці жовтневого перевороту. Відсоток «старої гвардії» в лавах кримської партійної організації знову зазнав суттєвого зменшення. Перевагу при здійсненні цього набору віддавали так званим «робітникам від верстата» та «селянам від сохи». Тобто, загальний курс був на значне підвищення відсотка в партії робітників та селян за рахунок істотного зменшення відсотка службовців та інтелігенції.

До політичних проблем серед кримського населення на початку 1926 р. додалися ще й проблеми взаємовідносин всередині кримського керівництва. Голова КримЦВК Велі Ібраїмов і голова КримРНК О. Дерен-Айерли заявили про свої принципові розбіжності з бюро кримського обкому партії. Їхня заява стала предметом розгляду спільного засідання ОК та ОКК 3 лютого 1926 р. В підсумку було вирішено: «1. Відрядити з Криму І. Фірдевса*. 2. Звільнити з посади Дерен-Айерли, як фактичного та свідомого керівника татарського угруповання, котре протиставило себе партійній організації. 3. Вжити заходів до партійного перевиховання Велі Ібраїмова»³¹. Це рішення за підписом секретаря обкому С. Петропавловського було надіслано до ЦК РКП(б). Але цим справа не закінчилася. Протистояння опозиції обкомівській лінії в Криму продовжувалося й в подальшому. Воно зіграло свою роль спочатку в долі секретаря обласного комітету С. Петропавловського, який наприкінці 1927 р. був відкликаний з Криму в розпорядження ЦК, а потім призвело до трагічної загибелі Велі Ібраїмова, якого звинуватили в численних гріхах.

Найважливішими особливостями другого періоду коренізації стали:

1). Активна коренізація всіх радянських, кооперативних, господарчих, суспільних структур. При оргвідділі КримЦВКу створювалися короточасні курси для голів й секретарів сільських рад, курси при Наркомюсті, Наркомфіні, кримському відділенні залізничного транспорту, обласній конторі Наркомзв'язку та ін.

2). Максимальне наближення судово-правових органів до корінного населення. Вже у 1926 р. було створено 13 дільниць народного суду, 2-і — народних слідчих, 2-і — судового виконання татарською мовою, чого ніколи раніш не існувало³².

3). Активізація процесу підготовки кадрів середньо-технічного рівня через систему татарських національних технікумів (педагогічного, художньо-промислового, фельдшерсько-акушерського, сільськогосподарського, південних спеціальних культур)³³.

4). Відкриття національних культурних центрів (в тому числі 164 хатчиталень, 8 дитячих будинків)³⁴.

* Ісмаїл Фірдевс — з початку 20-х років він очолював «Мусульманське бюро», а потім Татарське бюро при кримському обкомі партії.

5). Глибока коренізація рад, коли згідно результатів виборів 1928–1929 рр. при 35,8% татарського сільського населення, члени сільських рад на 37% склалися з корінного, тобто татарського, населення, а при 12% татарського міського населення, членами рад були 13,3% їх складу³⁵.

6). Широке втягування татарського населення в діяльність суспільних організацій (робітничі бригади, групи сприяння, різноманітні комісії), при проведенні конкурсів радянських органів в 1929 р., коли їх кількість складала 3 434 особи або 24,2% на селі й 366 осіб або 8,4% в місті.

7). Втягування представників татарського населення в цензову промисловість через створення в 1926 р. при КримЦВКу спеціальної Урядової комісії, перетвореної в 1929 р. в Урядову комісію з коренізації радянського, кооперативного, профспілкового апарату, втягування татар у промисловість, що надало можливість збільшити відсоток татарського пролетаріату в цій сфері з 3,2% у 1926 р. до 9,5% у 1929 р.³⁶

8). Переведення татарського алфавіту з арабського шрифту на латинський.

9). Організація курсів по перепідготовці татарських вчителів, ліквідація неписьменності, створення пролітпросвітпрацівників, котрі повинні були надавати місцевому населенню «нові» знання. Це дозволило перевчити: в 1927 р. — 150 вчителів, 28 ізбачів, 25 ліквідаторів, в 1928 р. — 600 вчителів, 30 піонервожатих, 99 ліквідаторів, в 1929 р. — 600 вчителів, 85 піонервожатих³⁷.

10). Впровадження з 1928/29 навчального року в усіх школах Криму нового татарського алфавіту, видання на ньому навчальних посібників, періодичних видань та ін.

Підсумки п'яти років коренізації були підведені у звіті уряду Кримської АСРР VI з'їзду рад. В розділі «Коренізація радянського апарату» зазначалося: «Ще першим з'їздом рад у 1921 р. була прийнята постанова про якнайширше включення корінного місцевого населення (татар) в управлінський апарат... Згідно з даними на 1 березня 1928 р. з майже 20 тис. службовців росіяни складають 59%, татари — 10,9%, українці — 6,3%, євреї — 11%»³⁸.

Важливою ознакою цього періоду також стало переселення в Крим з різних міст Росії, України та Білорусії єврейського населення. З перших днів радянської Криму представники єврейської національності увійшли до складу його партійних і радянських органів влади. В першому складі Кримського обкому РКП(б) вони склали 40%, у другому — 28,5%, у третьому — 36%, у четвертому — 27,4%, у п'ятому — 30%³⁹. Ключові посади представники єврейської нації зайняли відразу ж у складі Кримревкому, де після відкликання до Москви угорця Бела Куна його очолив єврей Ю. Поляков, а у відділах працювали Давидович-Вульфсон, Беркович, Новіцький, Скловський, Лемберський та ін.⁴⁰ Кримську економічну нараду очолив М. Бернсон⁴¹. Зі створенням у листопаді 1921 р. Кримської АСРР представники єврейської національності склали 22,9% РНК автономії, в той час як представники татарської 5,2%, німецької — 1,8%, інших національних меншостей — 8,1%⁴².

Після того, як у центральному керівництві ухвалили рішення щодо створення в Криму єврейської республіки, постановою ЦВК СРСР від 29 серпня

1924 р. створили Центральне правління Комітету з землеустрою єврейських працівників (Комзет). 12 березня 1925 р. створюється кримське представництво Комзету на чолі з В.Фрідманом⁴³. Переселити намагалися близько 100 тис. єврейських родин. Постановою КримЦВК від 23 липня 1925 р. в Кримській республіці було створене представництво Комзету. У 1925 р. єврейським переселенцям у Криму виділили 63 тис. гектарів, у 1926 р. — 36 тис., у 1927 р. — 55,2 тис., у 1928 р. — 13 тис.⁴⁴ На виділених площах були розміщені у 1925 р. 346 родин загальною чисельністю 1 660 осіб, у 1926 р. — 719 родин (4 336 осіб), у 1927 р. — 968 родин (5 097 осіб), у 1928 р. — 1 193 родини (6 428 осіб). Всього було розселено 3 326 родин загальною чисельністю у 17 521 особу⁴⁵.

Арешт у 1928 р. Велі Ібраїмова, а з ним — 17 керівних працівників Кримської АСРР (в тому числі чотирьох народних комісарів) призвів до змін у впровадженні до життя на півострові національної політики. З одного боку, коренізація й надалі впроваджувалася (проте в межах жорстко встановлених центром рамок, котрі знаходились під постійним його контролем, з чітко визначеними посадами, котрі могли займати татари й національні меншості), а з іншого — йшла активна підготовка її згортання, передовсім шляхом відторгнення від керівництва цим процесом та репресій кращої частини національних кадрів, передовсім з числа місцевого населення.

8 серпня 1928 р. побачило світ рішення ЦК ВКП(б) «Про роботу Кримської партійної організації». В цій постанові зазначалося, що в роботі радянського апарату Криму є викривлення класової лінії і викладалися засоби для виправлення цих викривлень. Одразу після цього розпочалося проведення показових політичних процесів проти видатних представників національного руху та колишніх членів партії «Мілли-Фірка».

В 1928–1930 рр. хвиля репресій пройшла по всій старій інтелігенції. Були заарештовані та репресовані майже всі ті, хто брав активну участь у подіях революції та громадянської війни. Ще раніше було розпочато репресії по відношенню до так званої традиціоналістської інтелігенції, котра була пов'язана з ісламом та вихована на просвітницьких ідеях І. Гаспринського. Після 1930 р. коренізація в Криму відбувалася вже без старої кримськотатарської інтелігенції. Навіть молода «поросль», що була вихована за більшовицькими стандартами й вела своє походження з комсомольців та висуванців, не була позбавлена остраху підпасти під чергову хвилю репресій.

¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 год. — Т. XLI. Таврическая губерния. — С. V, 3, 94.

² Брошеван В.М., Форманчук А.А. Крымская республика: год 1921-й. — Симферополь, 1992. — С. 96.

³ Энциклопедический словарь Гранат. — 7-е изд. — М., 1933 (по матрицам 1914 г.). — Т. 26. — С. 108; Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. — М., 1992. — С. 435.

⁴ Цит. за: *Пащенко В.Н.* К решению татарского вопроса в национально-государственном строительстве Автономной Крымской ССР в 1920-х гг. // Сборник выступлений на научных конференциях, публикаций в журналах по истории Украины и Крыма. — Симферополь, 2009. — С. 129–130.

⁵ *Шеф К.* Красный Крым. Военно-статистический очерк. — Харьков, 1923. — С. 118.

⁶ Там само. — С. 119.

⁷ Державний архів Автономної Республіки Крим (далі — ДААРК). — Ф.-П.1. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 3–9.

⁸ ДААРК. — Ф.-Р.1247. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 2.

⁹ Там само. — Арк. 10.

¹⁰ Там само. — Арк. 12.

¹¹ Там само. — Ф.-Р.663. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 136.

¹² Там само. — Спр. 4. — Арк. 1–2.

¹³ Там само. — Арк. 2.

¹⁴ Очерки по истории Крыма. — Ч. III. — Симферополь, 1964. — С. 39.

¹⁵ ДААРК. — Ф.-Р.460. — Оп. 2. — Спр. 26. — Арк. 79, 80, 83.

¹⁶ Там само. — Ф.-Р.663. — Оп. 2. — Спр. 626. — Арк. 9.

¹⁷ Народное хозяйство Крыма за 1927/1928 год. Конъюнктурный обзор. — Симферополь, 1929. — С. 2.

¹⁸ Там само. — С. 19.

¹⁹ Там само. — С. 17.

²⁰ ДААРК. — Ф.-П.1. — Оп. 1. — Спр. 30. — Арк. 1.

²¹ Там само. — Ф.-Р.460. — Оп. 3. — Спр. 10. — Арк. 37.

²² Там само. — Арк. 69.

²³ Там само. — Арк. 71.

²⁴ Там само. — Ф.-П.150. — Оп. 1. — Спр. 167. — Арк. 42–46.

²⁵ Там само. — Арк. 46.

²⁶ *Брошеван В.М., Форманчук А.А.* Вказ. праця. — С. 78.

²⁷ Крим у етнополітичному вимірі. — К., 2005. — С. 188.

²⁸ ДААРК. — Ф.-П.1. — Оп. 1. — Спр. 770. — Арк. 22

²⁹ *Первомайский А.И.* Борьба за единство рядов крымской партийной организации в период строительства социализма // Борьба большевиков за упрочение советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма. — Симферополь, 1958. — С. 288.

³⁰ Там само. — С. 288–291.

³¹ ДААРК. — Ф.-П.1. — Оп. 1. — Спр. 459. — Арк. 143–147.

³² Там само. — Спр. 30. — Арк. 80.

³³ Там само. — Ф.-Р.460. — Оп. 2. — Спр. 26. — Арк. 92.

³⁴ Там само. — Арк. 90.

³⁵ Там само. — Ф.-Р.663. — Оп. 2. — Спр. 626. — Арк. 58.

³⁶ Там само. — Арк. 8.

³⁷ Там само. — Арк. 79.

³⁸ Отчёт правительства Крымской АССР VI съезду Советов. — Симферополь, 1929. — С. 94

³⁹ ДААРК. — Ф.-П.1. — Оп. 1. — Спр. 72. — Арк. 77–79.

⁴⁰ Там само. — Ф.-Р.1182. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 109.

⁴¹ Там само. — Ф.-Р.1188. — Оп. 3. — Спр. 164. — Арк. 96.

⁴² Четыре года советской власти в Крыму: 1920–1924. — Симферополь, 1925. — С. 22.

⁴³ ДААРК. — Ф.-Р.663. — Оп. 1. — Спр. 241. — Арк. 40.

⁴⁴ Там само. — Оп. 3. — Спр. 989. — Арк. 6; Ф.-Р.515. — Оп. 1. — Спр. 572. — Арк. 37–37 зв.

⁴⁵ Там само. — Ф.-Р.515. — Оп. 1. — Спр. 106. — Арк. 14.